

„Berekesztett kert”

Gondolatok a bibliafordítás korlátairól a 2010-es *Énekek éneke* fordítói verseny kapcsán

Koltai Kornélia

Ráhangelő gondolatok: a (mindenkori) befogadó elvárásai horizontjáról

Jelen írásunk célja kettős. Egyrészt, hogy az ELTE BTK Ókortudományi Intézete által meghirdetett 2010-es műfordítói verseny „klasszikus héber vers” kategóriájában díjazott pályaműveket közölje, másrészt pedig, hogy egy rövid bevezető tanulmány kíséretében a fordítások elméleti és gyakorlati háttéréről értekezzen.¹

A versenyfeladat az *Énekek éneke* 4. fejezetének lefordítása volt. A laikus olvasó most talán megrökönyödik: hogyan lehet műfordító versenyre feladni egy olyan bibliai költeményt, amelyet már számtalanszor lefordítottak az idők során? A válasz azonban eléggé egyértelmű, és végső soron a befogadók elvárásai horizontjával és reakcióival hozható összefüggésbe.

A Nemzetközi Bibliatársulat szerint egészen pontosan 25-30 évenként kellene revideálni a használatban lévő bibliafordításokat, 50-60 évenként pedig teljesen új fordításokat kellene létrehozni.² Állásfoglalásukat az újabb tudományos (pl. exegetikai) eredmények megjelenésén túl mindenekelőtt a *cél nyelv* változásával indokolják. A nyelv folyamatos változásban van, s a változások az egymást követő generációk nyelvhasználatában már kimutathatók. De nemcsak a nyelv, hanem a nyelvhasználattal összefüggő attitűdjeink is változnak. A rendszeres revíziók, illetve a relatíve gyakori új bibliafordítások azért is szükségesek tehát, mert generációnként módosul a bibliafordítás nyelvéhez való viszonyulásunk, és folyamatosan formálódnak, alakulnak a bibliafordítás nyelvével-stílusával kapcsolatos igényeink, elvárásaink is.

Ha elfogadjuk a Biblia fordítására szakosodott nemzetközi tudományos társaság véleményét, megállapíthatjuk: az első teljes bibliafordításunk idejétől számolva komoly adósságmennyiség halmozódott fel nálunk e téren.³ S különösen is szembetűnő a hiány bizonyos korszakokban, politikai érakban.⁴ De magyarázható-e ez a *bibliafordítási deficit* „pusztán” politikai-gazdasági okokkal, illetve az ebből adódó technikai nehézségekkel? Vagy más jellegű buktatói (is) vannak a bibliafordításnak? Talán mégsem változnak olyan dinamikusán a bibliaolvasóknak, a befogadóknak a bibliafordítás nyelvével kapcsolatos elvárásai?

A bibliafordító és a befogadók elvárásai horizontjának behatárabb vizsgálatához elsőként nézzük meg, milyen nehézsé-

gekkel kell számolnunk nagy általánosságban az Ószövetség, vagyis a Héber Biblia közvetítése során.⁵ Ezt követően fogunk speciálisan az *Énekek éneke*re összpontosítani.

Az *Énekek éneke*, és ezen belül is a 4. fejezet fordításának fordíthatóságának a problémaköre mentén – néhol kifejtő jelleggel, máskor kérdésvetések formájában – többek közt arra is rávilágítok, hogy miért éppen ezt a szöveget választottam a műfordítói versenyre, és hogy milyen szempontrendszer alapján bíráltam, rangsoroltam és díjaztam a beérkezett versenyműveket.

A bibliafordítás mint unikális fordítói teljesítmény⁶

Jan de Waard és Eugene A. Nida szerint bár a bibliafordításra is ugyanazok az alapelvek érvényesek, mint bármely irodalmi alkotásra, mégis léteznek kifejezetten bibliafordítás-specifikus nehézségek,⁷ vagy másképpen fogalmazva: a Biblia fordítását sajátos problémák jellemzik.

A legnagyobb fordítási nehézség abból az időbeli és kulturális távolságból ered,⁸ amely a Biblia keletkezésének (létrejöttének, illetve lejegyzésének) korát napjaink civilizációjától elválasztja. Az eltérő háttér már eleve magában hordozhatja a kommunikáció sikertelenségét,⁹ de a Biblia esetében a nagy időbeli és kulturális távolság egyúttal azt is jelenti, hogy a forrásnyelvi kontextusról csak igen kevés, illetve töredékes ismerettel rendelkezünk. Jóval nehezebb helyzetben van tehát a Biblia fordítója, mintha egy jól dokumentált korszakból származó művet kellene lefordítania.

Sajátos problémája a Biblia fordításának a Héber Biblia nyelvét jellemző heterogenitás is. Lehet-e, kell-e egységesen fordítani a Bibliát, ha az egyes műfajok¹⁰ – az archaikus költemények, a liturgikus költemények, a narratívák, a próféta beszédek, a találós kérdések, a bölcs mondások, a nászénekek stb. – nyelve és stílusa közt szignifikáns különbségek rejlenek? A nyelvi sokféleség ugyanakkor abból is adódik, hogy a Héber Biblia (feltehetően) legrégebbi rétege és a legkésőbbi szakasz keletkezése között mintegy ezer év telt el.¹¹ Ha egy nyelv történetéhez 25-30 évenként észlelhető, rögzíthető változások köthetők, akkor milyen mértékű lehetett a változás a bibliai héber nyelv történetében – közel ezer év leforgása alatt? Különös tekintettel arra, hogy a nyelvhasználók mindennapjaiban: a tár-

sadalmi-kulturális körülményekben is számottevő változások zajlottak.¹² A Héber Biblia szövege még a vélhető-felismerhető irodalmi nyelvi egységesítés ellenére is rögzíti ezeket a változásokat, de egyéb jelentős korabeli nyelv- és szövegemlékek híján csak nehezen igazodunk el a héber szavak, kifejezések eredeti jelentésében.¹³ Használható nyelvi önreflexiók, a nyelvre vonatkozó utalások sem igen állnak rendelkezésünkre.¹⁴ A nyelvtörténeti kutatások jelentősen hozzájárulnak a bibliai héber nyelvi ismereteinkhez, de egyben el is bizonytalaníthatják a fordítót: hogyan kell, kell-e a fordításban reflektálni például a fogság utáni szövegek megváltozott lexikájára, szintaxisára?

A bibliafordítás „sajátos problémái” között szerepel még a „paralingvisztikai jellemzők”¹⁵ hiánya is. A maszorétikus tagoló és intonációs segédjelek ugyan nagy segítséget jelentenek az értelmezésben, de mivel a szöveg keletkezéséhez képest csak jóval későbből származnak, az eredeti „hiátust” nem kompenzálják maradéktalanul. A klasszikus fordítások, illetve a rabbinikus kommentárok visszajelzései is rendkívül fontosak, de jó néhány évszázaddal későbbiek, mint az eredeti szöveg.

A bibliafordítás problematikája azonban nem merül ki abban, hogy a forrásnyelv és a tágabb forrásnyelvi kontextus homályos, vagy sokszor nehezen érthető, vagy híján van az információs segédleteknek. Ezek a jellemző jegyek önmagukban, ha nem is ilyen formában-mértékben, de más ókori művek fordításáról is elmondhatók. A Biblia fordítását a leginkább problematikussá az a sajátossága teszi, amely magát a Bibliát is megkülönbözteti a zsidó-keresztény kultúrkörben minden egyéb műtől: a *szakralitása* és a presztízse, s ezek természetes velejárójaként a mindenkor befogadó *érzelmi érintettsége*.

A Biblia ugyanis – Erich Auerbach megfogalmazásában – „nem szórakoztatni és gyönyörködtetni akar”, hanem normatív, morális igénnyel lép fel: a gondolkodásmódunkat befolyásolja, az életvitelünket szabályozza.¹⁶ S azért teheti ezt, mert tekintélye analógián alapul, vagyis azon a hiten, hogy más népek, más helyen, más korban éppúgy Isten népének tekinthetők, mint a bibliai, Biblia-korabeli Izrael népe. Waard és Nida a bibliai történelemszemlélettel magyarázza a Biblia egyetemes érvényességét.¹⁷

Komoly veszélyt jelent tehát a szöveg hiteles tolmácsolásában, ha a fordító bármelyik szélsőség irányába elmozdul. Az sem jó, ha nem tudja függetleníteni magát a túlfűtött érzelmi elköteleződéstől, és nem engedi, hogy a „szöveg önmagáért beszéljen”.¹⁸ De az sem jó, ha mint profán ókori műalkotást tolmácsolja a Bibliát, hiszen ezáltal figyelmen kívül hagyja a befogadók elvárásait.

Néhány szóban napjaink népszerű bibliafordítási típusáról

Waard és Nida a Biblia szövegének „valódi jelentését” a kanonizációs folyamat felől definiálja. Teóriájuk szerint a „valódi jelentést” azon „kommunikációs eseményekben” betöltött szerep, funkció határozza meg, „amelyek során” a bibliai szöveg „részévé vált a Szentírásnak”.¹⁹ Definíciójuk a szocioszemiotikai fordításelméleti keretbe illeszkedik,²⁰ és a *funkcionálisan ekvivalens* fordítási típusú idézi.

A funkcionálisan ekvivalens fordítás a befogadó kulturális hátterére és reakcióira koncentrálna, mégpedig az eredeti szöveg,

célközönség és kultúra perspektívájából.²¹ A funkcionális ekvivalencia lényege, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi befogadók reakciói megegyezzenek. E fordítási típus alkalmazása során a bibliafordítónak arra kell törekednie, hogy a célnyelvi szöveg ugyanazt a hatást gyakorolja a célnyelvi befogadókra, mint amely hatást az eredeti, forrásnyelvi szöveg gyakorolt a forrásnyelvi befogadókra, már ha ez egyáltalán rekonstruálható.

Waard és Nida teóriája szerint tehát a funkcionális ekvivalencia a feltétele a valódi jelentés közvetítésének.

De vajon elfogadható-e ez a tézis? Járható út-e a funkcionális ekvivalencia az *Énekek éneke* 4. fejezetének fordításában? Tekinthető-e az *Énekek éneke* egy átlagos bibliai könyvnek a fordítási elvek szempontjából?

Mielőtt ezekre a kérdésekre kitérnék, ismerkedjünk meg nagy vonalakban (csak amennyiben a témánk szempontjából szükséges) magával a bibliai könyvvel, az *Énekek éneke*vel és azon belül is elsősorban a 4. fejezettel.

Miért épp az *Énekek éneke*?

Konkrét statisztikákat ugyan nem ismerek, de egészen bizonyos, hogy az *Énekek éneke* egyike azon ószövetségi könyveknek, amelyről laikusok is hallottak, amelyről szinte mindenki tud. Ez részben annak köszönhető, hogy motívumai, képei, kifejezései évszázadokon át a legnagyobb költőket, írókat, zeneszerzőket is megihlették,²² s mint a nyugati (európai) irodalom- és kultúrtörténet egyik meghatározó ókori alkotása, a középkorai kötelező vagy fakultatív irodalmi tananyagban is helyet kapott.²³

Kanonikus tekintélye²⁴ természetesen nagyban hozzájárult adaptációs sikertörténetéhez. Különösen is az a *feszültség*, amely a primér olvasat profán jellege és a könyv szakrális státusza közt húzódik. Szándékosan használom a *státusz*, nem pedig az *értelmezés* kifejezést, hiszen pusztán azáltal, hogy a zsidóság és a kereszténység szent könyvének (és liturgiájának) a részévé vált, az *Énekek éneke* közvetlen pásztori idillje is átkerült egy másik dimenzióba, amelyre a szakralitás, s így a sajátos vallásos élmény a jellemző.²⁵

Nem elhanyagolható továbbá a könyv ismertségében a címe sem, amelyet egyszerűen csak zseniális félfordításként aposztrofálhatunk.²⁶ Zseniális, mert visszaadja a héber retorikai alakzatot, amely a tövek ismétlődésén és természetszerűleg a betűrímen (alliteráció, asszonánc) alapul; következésképpen: kellemes hanghatást vált ki, figyelemfelkeltő, könnyen memorizálható, és kellő homály fedi az értelmét. Mindazon sajátossággal rendelkezik tehát az *Énekek éneke*, amely kimeríti az „ideális cím” definícióját. De miért félfordítás, ha a forrásnyelvi eredeti is szó szerint így hangzik?

A válasz magában a kérdésben rejlik: éppen ezért. A szó szerintiség ugyanis az eredetitől sokszor eltérő értelmet eredményez. Esetünkben a héber figura etimologica a *szuperlatívusz*-nak a nyelvi-retorikai eszköze, a héber cím tehát azt jelenti, hogy „a legkiválóbb ének”.²⁷ Az nyilvánvaló, hogy a szuperlatívusz más eszközökkel is megjeleníthető a héberben,²⁸ a figura etimologica tehát választás eredménye, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ha a címben olyan forrásnyelvi reália²⁹ rejlik, amely a későbbi korok³⁰ közvéleménye számára ismeretlen,

szó szerinti megfeleltetése meg nem értéshez vagy félreértésekhez vezethet.³¹ S ha elfogadjuk a funkcionális ekvivalenciát a Héber Biblia fordítási elveként, akkor óhatatlanul félrefordításnak kell tekintenünk az *Énekek énekét*,³² hiszen a korabeli befogadók a *sír ha-sírím* jelentését biztosan nem az „emelkedett homályosság” szemantikai kategóriájába sorolták.³³

De visszatérve eredeti kérdésünkhöz, az *Énekek énekét* a 2010-es műfordítói versenyre éppen az ismertsége: a fordítás- és kommentáriródalomban,³⁴ valamint a tágabb zsidó-keresztény kulturális miliőben való szignifikáns jelenléte és az ezzel együtt járó, előítéletes megközelítése miatt választottam.

A bibliafordítások, mint tudjuk, leginkább missziós céllal vagy egyéb vallási indíttatásból készülnek, egyáltalán nem jellemző, hogy műfordítói ambíciók, irodalmi intenciók húzódnának meg a fordítás háttérében. De kell-e másként fordítani a Bibliát, ha nem vallásos élmény közvetítésére szánjuk? Jelent-e változást a fordítási elvekben és a gyakorlatban, ha az egyébként sem elsődleges vallási nyelven íródott *Énekek éneke* fordítási motivációja és célközönsége megváltozik? Képes-e a szekuláris közeg megváltoztatni a fordítási tradíciót? Kell-e megváltoztatni a tradicionális, bevett fordítási fordulatokat? Milyen elvárásokat támaszt a célközönség, a jelen befogadók (bírálok, versenytársak, egyetemi kollégák, tanárok) az *Énekek éneke* nyelvvel, szövegezésével szemben? Lehet-e szempont a célnyelvi szekuláris pásztoridill szélesebb kontextusába való illeszkedés? Vagy az *Énekek éneke* fordítása *szükségképpen*, minden körülmények között más megítélés alá esik, mint bármely egyéb (ókori, bukolikus) szerelmi költemény fordítása?

Megannyi fordításeleméleti és fordítástechnikai kérdés. Kielegítő megválaszoláshoz átfogó kutatásokra volna szükség. Mindazonáltal a beérkezett pályaművek értékes visszajelzésnek bizonyultak, hiszen a főbb irányok, tendenciák, a fordítók elvei (bizonyos mértékig) magukból a fordításokból is rekonstruálhatók.

Az *Énekek éneke* 4. fejezetének nyelvi és képi világáról

A 4. fejezet (az utolsó, 16. vers kivételével) a szerelmes férfi (vőlegény) szerelmese (menyasszony) iránti érzelmeinek hasonlatokban és metaforákban bővelkedő költői megfogalmazása.

A költői képek a szerelmeseket körülvevő természeti és tárgyi valóságból származnak. Részben ebből adódik a fordítás nehézsége is: a szeretett nő testrészeinek szépségét ugyanis főként az állattartás és a mezőgazdaság fogalomkörébe tartozó szavak, szószerkezetek hivatottak kifejezni. Ezek közül némelyeknek már a megértése is nehézségekbe ütközik, de még ha sikerül is a héber lexéma által jelölt denotátum beazonosítása, akkor sem biztos, hogy az alkalmazott költői eszköz (trópus vagy alakzat) jelentése érthető.

Az *Énekek éneke* 4. fejezete tehát sokkal inkább a reáliái miatt problematikus, mintsem közvetlenül a nyelve miatt. Nyelvileg mindenekelőtt a lexikális sík képezhet gátat a megértésben: a műveltségyszavak gyakorisága,³⁵ valamint a normától eltérő, tipikusan fogság utáni partikulák (kötőszók, névmások stb.) frekvenciát előfordulásai.³⁶ Mondatainak szerkesztése ugyanakkor egyszerű, világos, a mondategység-határok többnyire a stilisztikai alakzatok mentén tagolódnak.

A legfőbb kérdés persze az: hogyan lehet közvetíteni? Hogyan lehet átültetni egy olyan szerelmi költszetet, ahol „mosásból feljövő lenyírt juhok”, „gránátalmaszeletek”, „gazellaikrek”, természetett „gyümölcsfák”, „balzsamfák” stb. társulnak az eszményített női szépséghez? Hogyan lehet, lehet-e egyáltalán ugyanazt a hatást kiváltani a célnyelvi befogadóban, mint amilyen hatást eredetileg kiválthatott a költemény, beleértve természetesen a liturgikus használatra szánt, szakrális, megszentelt jellegét is?

S itt meg kell álljunk egy pillanatra. A költői képek célnyelvi megformálásával kapcsolatban ugyanis felmerül még egy nehézség. Nevezetesen: az a *nyelvi-fordítói örökség*, amely a maga szépségével bár, de a mindenkori magyar fordító vállára nehezedik.

Ismeretes, hogy az első nemzeti nyelvű, teljes, nyomtatott bibliafordítások igen komoly hatást gyakoroltak az adott nemzeti nyelv normarendszerére, a sztenderdizációra. A magyar nyelv esetében is így volt.³⁷ De normatív, meghatározó szerepet játszottak a későbbi bibliafordítások nyelvét és stílusát illetően is.³⁸ Nálunk Károli Biblia-fordítása fejtett és fejt ki a mai napig óriási hatást.³⁹

Hogyan tudnánk fordítóként elszakadni ettől az örökségtől? Hogyan is tudhatnánk függetlenedni a (revideált) Vizsolyi Biblia nyelvi-stilisztikai tekintélyétől? Hiszen szavai, szófordulatai, stílus eszközei (zeneisége, alakzatai, képei) a magyar nyelv legkülönbözőbb változataiba, regisztereibe épültek be: jelen vannak a népnyelvben, a köznyelvben, az irodalmi nyelvben egyaránt.⁴⁰ S mivel a bibliafordító maga is ennek a nyelvközösségnek a tagja, nem vonhatja ki magát az anyanyelvi gondolkodás hatása alól; nyelvi cselekményei, élményei, nyelvi elvárásai nem különbözhetnek lényegesen a nyelvközösség többi tagjától. De „meg van kötve a keze” bibliafordítóként a fordítói tevékenységében is, hiszen a Vizsolyi Biblia mint a *magyar bibliafordítások prototípusa* él a magyar bibliafordítási „kánonban”. Mértékadó tekintéllyel rendelkezik mind a bibliafordítás típusa, azaz a *formális megfeleltetés* prioritása, mind a legkülönbözőbb konkrét fordítói eljárások, fordítási megoldások (lexikai ekvivalenciák, átváltási műveletek stb.) terén. *Horribile dictu*: presztízsenek köszönhetően még olyan, főként hebraizmusokból adódó stílustalanságok, illetve egyéb magyartalan, hibás formák is rehabilitálódnak – és nem is pusztán létjogosultságot, hanem egyenesen presztízst nyernek –, amelyek használata az irodalmi- vagy köznyelv szabályrendszere alapján máskülönben normaszegésnek minősül.

Mindent összevetve: lehet-e, kell-e szakítani az *Énekek éneke* 4. fejezetének károlias, régies-népies etalon-kifejezéseivel: a „mátkám”, „serkenj fel”, „berekasztott kert”, „befoglaltatott forrás”, „bepecsételt kútfő” típusú berögzült-beidegződött szavakkal, szószerkezetekkel?

Miért éppen ezek a fordítások?

Láthatjuk, a bibliafordítás a maga nemében egyedülálló, és emiatt más megítélés alá esik, mint a többi műfordítás. Számítalan tényező függvényében dönthető csak el, hogy mit tekintünk szépnek vagy jónak, illetve egyáltalán: milyen esztétikai kategóriát alkalmazhatunk rá. Bizonyos előzetes elvekhez azonban ragaszkodtam a beérkezett versenyművek elbírálása-

kor, még azzal együtt is, hogy tudtam, az értékelés végeredményben szükségképpen szubjektív.

Először is a funkcionális ekvivalencia jegyében nem tudtam nem figyelembe venni a forrásnyelvi kontextust. Nagy jelentőséget tulajdonítottam annak, hogy a szöveg szakrális súlya valamiféleképpen megjelenjen: olyan szerelmi óda szülessen a fordítás eredményeként, amely értelmezhető akár a hagyományos allegorikus fogalmi keretben, akár az Istentől elrendelt házasság apoteózisaként.⁴¹ Képeiről tehát szerencsés, sőt kívánatos, ha érződik, hogy bibliai képek, nyelvezetéről, hogy illeszkedik a tágabb (emelkedett poétikus) bibliai hagyományba.

A fordítói eljárások tekintetében ez bizonyos mértékű formális megfeleltetést jelent: a héber eredetiben szereplő hasonlatok, metaforák, természeti képek, földrajzi kifejezések átültetését. Ha ugyanis teljességgel kihagynánk vagy átértelmeznénk, újraaktualizálnánk a forrásnyelvi képeket-szószerkezeteket, a keletkezett veszteség a bibliai stílári kohézió, és így a szöveg szakrális voltának rovására menne. És máris összeütközésbe kerülne a funkcionális ekvivalencia elvével.

A költőiség különféle, az eredetitől eltérő, gazdagabb megjelenési formáit azonban üdvözöltem. A bibliai héber vers alkotóelemei ugyanis nem egészen felelnek meg azoknak az alkotóelemeknek, amelyek a (hagyományos) magyar költemények felépítéséért felelősek. Ahhoz tehát, hogy érzékelhetővé váljon a költemény, az „ének”-jelleg, szét lehet feszíteni a paralelizmusban manifesztálódó héber költői eszköztár határait. Annál is inkább, mert a sorok ritmikai felépítése, a szavak és szótagszámok soronkénti egyezése, a hangsúlyviszonyok harmonizálása, valamint a hangalakzatok, a hangszimbolika – a szuffixumok szintjén megjelenő rímek (ragrímek) és betűrímek ezt meg is engedik. A bibliai héber költészetben, illetve konkrétan az *Énekek éneke* 4. fejezetében, ha sporadikusan is, de megjelennek a zeneiség stílus eszközei.⁴²

Ezek voltak tehát az előzetes elvárásaim, a funkcionális ekvivalencia elvi és gyakorlati szempontrendszerének szem előtt tartásával. A beérkezett versenyművek közül, különböző mértékben ugyan, de három alkotás is megfelelt ezeknek a feltételeknek, így a 2010-es fordítói pályázat „klasszikus héber vers” kategóriájában három alkotást is érdemesnek találtam a díjazásra.

A díjazott fordítások között találunk olyat, amely az eredetitől viszonylag merészen elrugaskodik: rímekbe szed és strófákra tagol, nagy figyelmet szentel a burkolt erotikus vonulatnak, amelyet nyílt erotikus utalásokkal, művészi közvetít, a reáliákat pedig helyenként átértelmezi – ez Susánszki Judit fordítása, a 3. helyezett.

Van köztük olyan is, amely a régies-népies Károli-nyelvezettel számol le, és emelkedett, mai irodalmi nyelven reprodukálja a forrásnyelvi reáliákat, hitelesen átültetve az eredeti pásztori idillt. A 2. helyezett Götz Andrea fordítása ezáltal nemcsak a bibliai költészettel kapcsolatos nyelvi-stilisztikai igényeinket elégíti ki, hanem emelkedett költői nyelve révén szervesen illeszkedik a hasonló tematikájú, nem fordítás eredményeként létrejövő költemények sorába, kontextusába is.

S végül az első helyezést elért fordításról, Kelenhegyi Andor munkájáról. Ez a fordítás amellet, hogy pontosan megragadja és hitelesen átülteti az eredeti reáliákat, olyan stílári és gondolati miliót teremt, amely az *Énekek éneke* szakrális jellegét és mondanivalóját a legteljesebb formában képes evokálni. Optimális mértékben felhasználja ehhez a Károli-féle archaikus-patetikus örökséget is. Rímképletileg, metrikailag, valamint a mondattagolás és modalitás tekintetében ugyanakkor szakít mindenféle hagyománnyal, sőt, az eredetihez képest is változtat, újít, aktualizál – fordítása így verstanilag és a gondolatosság-stílus egységessége szempontjából túllépi és felülmúlja az eredeti kereteket.

A három díjazott fordítás az alábbiakban olvasható.

Énekek éneke IV.

I.

*„Oly szép vagy, Kedves, oly igen szép, szemed nyugalmat áraszt,
Dús hajad hullámai – mint nyájak Gileád hegyén – betakarják vállad.
Öröm, ha szólsz, mosolyod bíbor fonalán hibátlan gyöngysor ragyog,
Fátylad sem rejtheti el rózsapiros arcod.*

*S akárcsak Dávid fegyvertornya, oly büszke karcsú nyakad,
Tündökölsz az ékszerekben, mint vitéz pajzsok díszei annak.
Zergetested vonalát bevonják fehér ruhád selymei,
E liliomok közt bújnak meg, mint testvérek, a kebleid.*

*Mire lehül majd a nap, és szétfoszlanak árnyak
A mirha hegyére, a tömjén dombjára hágak.
Kedves, oly szép vagy, hibát benned nem találok!”*

II.

*„S most rajta, jöjj, Mátkám, a Libanont hagyjuk végre el,
Kopár hegyek csúcsairól, vadak tanyájától induljunk el!
Egy pillantásod elég, hogy elrabold újra és újra szívemet,
Mint egy nyakláncodat, birtoklod szerelmemet.”*

III.

„Bornál is mámorítóbb a gyönyör, Mátkám, veled,
Semmiféle aromával keneted fel nem érhet!
Ajkad édest terem, nyelved alatt mézet s tejet,
Akár a Libanoné, olyan illat öltöztet fel téged.

Elzárt kert az én Mátkám, rejtett forrás, lepecsételt kútforrás!
Combjaid gyümölcsös kertet, pazar gyümölcsöket termő
Ligetet rejtenek, hol ciprus és nárdus növekszenek.

Nárdus, sáfrány, nád és fahéj, száma nincs a tömjéntermő fákknak itt,
Mirha és aloé mellett nemes fűszernövények is.
Mátkám kertek forrása, élő vizek kútja,
Ki magából a Libanon élő vizét szüntelenül ontja.”

IV.

„Ébredj, Észak, s fújj kertemre, Dél,
A liget finom illatát mind vigyétek szét,
Hogy rátaláljon kertjére Kedvesem,
S felséges gyümölcsét izlelje szerelmesen.”

Susánszki Judit fordítása (3. helyezés)

Hogy te milyen szép vagy, kedvesem,
fátylad mögött szemed galamb,
Gileádról özönlő nyáj hajad.

Fogad, mint a nyírt juhok
fürdőjük után, mindegyikük
párt hoz, egy sem veszített el gidát.

Két ajkad vörös fonat, szád
bájosan beszél, orcád fátylad
alatt gránátalma-fél.

Nyakad, mint Dávid tornya,
fegyverek tára, ezer pajzs függ
rajta, mindegyiket harcos hordta.

Kebled, akár két gida,
egy gazella liliom közt
legelő ikerfia.

Míg a reggel fel nem éled, és az
árnyak el nem szöknek, bejárom
a mirha dombját és tömjénlankát.

Szép vagy, ahogy vagy, kedvesem,
nincsen hibája szépségednek.

Gyere hozzám a Libanonról, menyasszonyom,
gyere hozzám a Libanonról, pillants le az Amana
csúcsáról, a Szenír és a Hermón csúcsáról,
ahol oroszlánok és párducok tanyáznak.

Gyorsabban ver a szívem egyetlen pillantásodtól,
szerelmem, menyasszonyom, egyetlen
szemtől a nyakláncodon.

Milyen örömmel tölt el, hogy szeretsz,
szerelmed a bornál mennyivel édesebb,
illatod mennyivel üdébb minden fűszernél.

Méz csepeg ajkadról, mézédese
tej nyelved alól, ruhád
illatát libanoni szelek hozzák.

Kedvesem elzárt kert,
szerelmem elkerített forrás,
jegyesem lepecsételt kút.

Tested gyümölcsös liget,
terméstől roskad, érett,
benne ciprusok és nárdusok –
nárdus és sáfrány, mirtusz és fahéj,
tömjén, mirha, aloé,
illata a legfinomabb fűszereké.

Te kertet tápláló patak,
édes forrásod
a Libanonból fakad.

Kelj fel, északi szél, jöjj, déli, fújj rá kertemre,
hogy balzsamos lehelete szálljon, szerelmem
megtaláljon, és a gyümölcséből szakítson.

Götz Andrea fordítása (2. helyezés)

1. Szép vagy, kedvesem, szép vagy im. A szemeid gerlék, fátylad túlfelín.
Hajad mint a kecskenyáj, mikor Gilád-hegyről leszáll,
2. Fogad mint a lenyírt nyáj, mikor mosdásából feláll. Mert mindnyájan ikrek, s nincs köztük hiány.
3. Ajkad mint a skarlátzsinog, a szád is csodás. Fejed gránátalmaszelet, fátyolodon át.
4. Nyakad mint a Dávid-torony, mi fegyvertárnak épült. Rajta ezernyi pajzs függ, a vitézeknek vértjük.
5. Két mellel két szarvasborjú, egy ünőnek ikrei, ez az a kettő, ami a liliomot legeli.
6. Míg nem fő a nap, míg nem futnak az árnyak, hadd menjek a mirha-hegynek, a tömjén dombjának!
7. Csodaszép vagy, kedvesem, nincs benned hiba!
8. A Libanonról mátkám, jöjj velem a Libanonról! Térülj Amanusnak, Szanírnak és Hermonnak ormától! Az orosz-
lánok barlangjától, a párducok sziklájától!
9. Szíven sebezted, húgom, mátkám. Szíven: egyetlen pilláddal. A láncaid közül pedig: egyetlen nyakláncsal.
10. Mennyivel szebbek húgom, mátkám, mennyivel jobbak melleid a bornál. Olajaidnak illata meg: minden egyes fű-
szerszámmal.
11. Lépet csepegnek ajkaid, mátkám! Méz és tej van a nyelvednek alatta. És ruháid illata akár a Libanonnak illatja.
12. Elzárt kert az én húgom, mátkám. Elzárt halom! Fedett kút!
13. Gránátalmák lugasa a te minden hajtásod, hozzá a gyümölcsök legjava: hennák és nárdusok:
14. Nárdus és sáfrány, nád és fahéj, a füstölésnek minden fájával. Mirha és aloé, a fűszereknek legjavával.
15. Kerteknek forrása, az élet vizének kútja, mely a Libanonról folyik.
16. Kelj fel, Észak, és jöjj el, Dél! Cirógasd kertemet, zúgjon a fűszerszél! Jöjjön kedvesem kertjébe el, és gyümölcsé-
nek legjavát habzsolja fel!

Kelenhegyi Andor fordítása (1. helyezés)

Jegyzetek

- 1 További célja az írásnak, hogy az elmúlt évek-évtizedek vonatkozó szakirodalmára vagy hivatkozások formájában, vagy teljes bibliográfiával külön is felhívja a figyelmet.
- 2 Lásd Pecsuk 2011, 77; hivatkozik rá Kustár 2012, 18.
- 3 Ha akár a protestáns, akár a katolikus teljes bibliafordítást tekintjük, évszázadokon át pusztán revíziói voltak a Vizsolyi Bibliának (1590), illetve a Káldi-féle fordításnak (1626). Áttörést csak a 20. század hetvenes éve hoztak (1975: az új protestáns fordítás, 1973: az új katolikus bibliafordítás megjelenésének éve). Az *IMIT Szentírás* (1907) is hosszú időn át mértékadó fordítás maradt a magyarországi neológ zsidóság számára. A múlt század utolsó évtizedeiben, a rendszerváltást követően azonban felgyorsultak a folyamatok, és napjainkban is számos bibliafordítási projekt (teljes új fordítás vagy teljes revízió) zajlik a különböző nagy és kis felekezetek körében. Kapcsolódó szakirodalom: Bottyán János 1982. *A magyar Biblia évszázadai*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- 4 Például a 2. világháborút követően egészen a hetvenes évekig, vö. Bottyán 1982, 133–164.
- 5 Egyebek mellett a „bibliafordítás sajátos problémái”-ról (vö. Waard–Nida 2002, 251) is beszéltem „A Héber Biblia közvetítésének korlátai” című előadásomban, amelyet az ELTE BTK Germanisztikai Intézetének Közép-európai Németnyelvű Zsidó Kultúra Kutatócsoportja által szervezett, *Transfer-Interdiszciplínár!* című nemzetközi előadásorozat keretében, 2010 márciusában tartottam. Az előadás bővített és szerkesztett változata angol nyelven 2012 nyarán jelenik meg „The Limits of the Transmission of the Hebrew Bible” címmel.
- 6 Az alábbi jellemzésben Waard és Nida felsorolására támaszkodom (vö. Waard–Nida 2002, 251–253), de módosítok, kihagyok vagy kiegészítek, ha szükségesnek vélem. Hivatkozással jelzem, ha az ő tételükről van szó. A „Biblia” kifejezés alatt a Héber Bibliát, vagyis a keresztény kánon szerinti Ószövetséget értem.
- 7 Vö. Waard–Nida 2002, 251.
- 8 Vö. Waard–Nida 2002, 251.
- 9 Vö. Waard–Nida 2002, 18.
- 10 Vö. Waard–Nida 2002, 252.
- 11 Ha a Héber Biblián belül a legkorábbi szövegek keletkezési idejét az i. e. 2. évezred végére tesszük (vö. Sáenz-Badillos 1996, 52), és a legkésőbbiekét az i. e. 2. századra datáljuk.
- 12 A bibliai héber nyelv történetét feltáró módszeres tudományos kutatások a múlt század második felére nyúlnak vissza. Hadd emeljem most itt ki a legjelentősebbként számon tartott, a héber nyelv csaknem teljes történetét átfogó monográfiákat: Kutscher, E. Y. – Kutscher, R. (szerk.) 1982. *A History of the Hebrew Language*. The Magnes Press, The Hebrew University – E. J. Brill, Jerusalem–Leiden; Sáenz-Badillos, Angel 1996. *A History of the Hebrew Language*. Cambridge University Press; Hoffman, Joel M. 2004. *In the Beginning. A Short History of the Hebrew Language*. New York University Press, New York – London.
- 13 Természetesen a korabeli egyéb sémi, illetve héber nyelvű feliratos emlékek viszonyítási támpontot jelentenek – például a *hapax legomenonok* esetében. A fogság előtti epigráfiáról, a feliratok héber nyelvről bőséges szakirodalom-jegyzékkel lásd Sáenz-Badillos 1996, 62–28.
- 14 Ez alól kivételt képez: 2Kir 18, 26 = IzÉzs 36, 1 és Bír 12, 6. A bibliai héber nyelv különböző változatairól, regisztereiről, dialektusairól stb. is módszeres kutatások folynak napjainkban. A vonatkozó szakirodalomból a legjelentősebb tételek: Rendsburg, Gary A. 1990. *Diglossia in Ancient Hebrew*. American Oriental Series, 72. New Haven, Connecticut; Rendsburg, Gary A. 1990. *Linguistic Evidence for the Northern Origin of Selected Psalms*. Scholars Press, Atlanta; Young, Ian 1993. *Diversity in Pre-Exilic Hebrew*. FAT 5. J. C. B. Mohr, Tübingen; Young, I. – Rezetko, R. 2008. *Linguistic Dating of Biblical Texts*. Equinox, London; Young, Ian (szerk.) 2003. *Biblical Hebrew Studies in Chronology and Typology*. JSOTSup 369. T & T Clark, London.
- 15 Vö. Waard–Nida 2002, 252.
- 16 Erich Auerbach az ún. Aqéda-történet (Gen 22, 1–19) irodalmi elemzésekor egyenesen úgy fogalmaz, hogy a Bibliában az igazság ábrázolásával a bibliai szerző le akar igazolni, azt akarja, hogy beillesztjük a saját életünket a bibliai történet világába, vö. Auerbach 1985, 18.
- 17 Vö. Waard–Nida 2002, 252.
- 18 Vö. Waard–Nida 2002, 252.
- 19 Lásd Waard–Nida 2002, 21.
- 20 A szocioszemiotikai megközelítésű fordítások az átadó és a befogadó kultúrára egyformán tekintettel vannak: a szavak, mondatok, szövegegyeségek adekvát jelentésén kívül a vonatkozó kulturális események vagy tárgyak szimbolikus értelmét, illetve ezek megfelelő közvetítését egyaránt fontosnak tekintik. Az üzenetben minden apró részletnek jelentést tulajdonítanak (pl. a külalaknak, a gépelésnek), ugyanis minden apró részlet a forrásnyelvi szöveg eredeti jelentését befolyásolhatja. A szocioszemiotikai fordításmélethez fontos szakirodalom Eugene A. Nida *Signs, Sense, and Translation* című munkája (Bible Society of South Africa, Cape Town, 1984).
- 21 A funkcionális ekvivalencián tehát ugyanannak a szellemi áramlatnak a hatása érződik, mint amelyet a befogadó szerepét kiemelő, ún. olvasó-orientált posztmodern irodalmi és biblikritikai irányzatok is képviselnek. A posztmodern irányzatokról jó áttekintést nyújt magyarul: Fabinyi Tibor (szerk.) 1994. *Szóra bírni az Írást. Irodalomkritikai irányok lehetőségei a Biblia értelmezésében. Hat tanulmány, hozzászólások és vita*. Hermeneutikai Füzetek 3. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest. A tárgyban lásd még Collins, John J. 2008. *A Biblia Babel után. Történetkritika a posztmodern korban*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- 22 Elég, ha csak a neves reneszánsz zeneszerzőt, Palestrinát említjük (Giovanni Pierluigi da Palestrina: *Canticum canticorum*. 29 ötszólamú motetta vegyes karra. Eredeti kiadás: 1583–84, Alessandro Gardano, Róma), vagy Bachot (Johann Sebastian Bach: *Wacht auf, ruft uns die Stimme. Kantáta a pünkösd utáni 27. vasárnapra*, BWV 140. Ösbemutató: 1731, Lipcse), a világirodalomból pedig az angol középkori író, Geoffrey Chaucer *Canterbury mesék* című elbeszélésgyűjteményét, amely bővelkedik az *Énekek éneke*-cítatumokban, parafrázisokban, allúziókban.
- 23 Az Ószövetségen belül, amely viszont kötelező része a képzésnek, lásd például Ritoók–Szegedy–Veres, *Irodalom I.*, 73–85, különösen 73–75.
- 24 Jelen keretek között nincs lehetőség kitérni a kanonizációs kérdésekre, de lásd Rózsa 1996², 395; Soggin 1999, 420. A Misna (Jadájim 3, 5) mindenesetre arról tanúskodik, hogy nem volt egyértelmű a kánonba való felvétele (vö. *Ávót de Rabbi Natan* 1, 4).
- 25 A „vallásos élmény” kifejezéssel arra a megkülönböztető sajátosságra szeretnék utalni, amelyet Eliade a „megszentelt kozmoszban” élő *homo religiosus* jellemzésével kapcsolatosan használ *A szent és a profán* című művében (vö. Eliade 1996², 13–14). Nidáék a vallási nyelvvel összefüggésben beszélnek a vallásos élményről, s mivel a „Szentírás tartalmát elsődleges vallási nyelvként” definiálják, a vallásos élmény közlését a Biblia lényegének tekintik (lásd Waard–Nida 2002, 28–31).
- 26 A cím a felirat szerint kiegészül az „amely Salamoné” mellékmondattal.

- 27 Lásd még: „legszebb ének” (Rózsa 1996², 393), „legjobb dal”, „par excellence dal” (Soggin 1999, 419).
- 28 A szuperlatívusz a főnévi constructus szerkezeten kívül kifejezhető még önálló határozott melléknévvvel (ha az adjectivum névelős, status constructusban szerepel vagy szuffigált), vagy (prepozíciós névszói) bővítményes határozott melléknévvvel (vö. Arnold–Choi 2003, 28; Seow 1995, 124).
- 29 Reália alatt itt nyilvánvalóan nem „kulturáspecifikus jeltárgyat” (vö. Klaudy 1997³, 36–37) értek, hanem tágabb értelemben az adott (forrás)nyelvi gondolkodás jellemző jegyét.
- 30 Hiszen a klasszikus fordítások nyomán a nemzeti nyelvű bibliafordítások rendre átvették a héber figura etimológiát.
- 31 Mivel Waard és Nida felfogásában a figura etimologica nem más, mint az intenzív kifejezőmód idiomatikus eszköze, a figura etimologicával kifejezett jelentést nem a töismétlés visszaadásával, hanem az intenzitást kifejező egyéb nyelvi eszközzel (pl. fokmérték-határozó beiktatásával) kell átültetni (vö. Waard–Nida 2002, 119).
- 32 Soggin megfogalmazásában: „E könyv címének hagyományos fordítása egy félreértés gyümölcse” (Soggin 1999, 419).
- 33 A bibliafordítóknak és a bibliaolvasóknak az ódivatú célnyelv(ezet)hez való ragaszkodásáról, a „szépségesen érthetetlen” szöveggel kapcsolatos pozitív előítéleteikről és – ezzel összefüggésben – a szó szerinti reprodukálás idealizálásáról lásd Waard–Nida 2002, 11–13. Az első teljes, nemzeti nyelvű bibliafordítások, amelyek a formális megfeleltetés fordítói elvét követik, nagyban hozzájárultak a szó szerinti fordítás tekintélyének megkérdőjelezhetetlenségéhez, lásd alább.
- 34 A számtalan klasszikus és nemzeti nyelvű fordítás, illetve a különböző magyarázatok felsorolása – az ókortól kezdődően napjainkig – szétfeszítené jelen cikkem műfaji és terjedelmi korlátait. Így most csak felsorolászerűen elsőként hadd emeljem ki a legfontosabb késő ókori, középkori keresztény és középkori zsidó kommentátorokat, akiknek a magyarázatai az utókor számára megszabták a lehetséges interpretációs irányt. Keresztény részről a legkorábbi kommentátorok: Római Hippolytus és Órigenész. Az egyházatyák közül jelentősek még Nyssai Szent Gergely, Alexandriai Kyrillos, Kyrrosi Theodorétos (görög) és Nagy Szent Gergely (latin) kommentárjai, de nagy hatása a középkori ferences biblia tudós, Nicholas de Lyra *Canticum*-magyarázata is. Szaadja Gaon, Rasi, Rasbam, Abraham ibn Ezra, illetve a misztikus interpretátor, Mose ibn Tibbon a legfontosabb zsidó középkori kommentátorai a könyvnek. A témáról bővebben lásd Murphy 1990, 11–32. S hogy valamiképpen érzékeltessem, mennyire termékeny ma is az *Éneke éneke*-kutatás, néhány tételt idéznék napjaink legfrissebb kritikai és posztkritikai kommentárirodalmából is, pontos bibliográfiai adatokkal. Barbiero, Gianni – Tait, Michael (ford.) 2011. *Song of Songs: A Close Reading*. Brill, Leiden–Boston; Cazeaux, Jacques 2008. *Le Cantique des cantiques: Des pourpres de Salamon à l’anémone des champs*. Cerf, Paris; Luzarraga, Jesús 2005. *Cantar de los Cantares: Sendas del amor*. Editorial Verbo Divino, Estella; Mitchell, Christopher W. 2003. *The Song of Song*. Concordia, Saint Louis; Brenner, Athaly – Fontaine, Carole R. (szerk.) 2000. *The Song of Songs*. Sheffield Academic Press, Sheffield. S végül két fontos értelmezéstörténeti monográfia az elmúlt két évtizedből: Norris, Richard A. Jr. 2003. *The Song of Songs: Interpreted by Early Christian and Medieval Commentators*. Eerdmans, Grand Rapids – Cambridge; Astell, Ann W. 1990. *The Song of Songs in the Middle Ages*. Cornell University Press, Ithaca–London. A korábbi évtizedekre lásd az *Einleitung*ok bőséges irodalomjegyzékét a tárgyban: Childs 1979, 569–570, 579; Rózsa 1996², 398–400; Soggin 1999, 420–422. Ezúton is köszönöm Lórik Leventének (BTA, adjunktus), a szakirodalmi tételek kiválasztásában nyújtott segítségét.
- 35 Köztük a *karkóm* (‘sáfrány’) valódi *hapax legomenon*, a *nérd* (‘nárdus’) pedig a 4. fejezetbeli előfordulásain kívül csupán egy helyen szerepel a Héber Bibliában, az *Énekek éneke* 1. fejezetében.
- 36 NB. Noegel és Rendsburg szerint ezek a kifejezések nem fogság utániak, hanem fogság előttiak, csak az ún. északi nyelvjárásban voltak használatosak. A szerzők az *Énekek éneke* keletkezését i.e. 900 körülre datálják, vö. Noegel–Rendsburg 2009, 184.
- 37 Vö. Szathmáry 1990, 200–201.
- 38 „Az emberek szeretik díszesnek látni azt, amit értékesnek tartanak, s e vonzalmuk megmutatkozik a bibliafordítások díszes nyelvében is, amelyet valóban méltónak tartanak az emelkedett tartalomhoz. Kétségtelenül ez volt a reformáció korának bibliafordítói hagyománya, s az akkor készült fordítások bizony a bibliafordítások mintáivá váltak”, vö. Waard–Nida 2002, 67.
- 39 Ehhez kapcsolódóan hadd idézzem Bottyán Istvánt, kinek „laudációja” önmagáért beszél: „A Vizsolyi Biblia jelentősége messze túlnő a református egyház keretein (...) a nép szívéig jutott. Majd négy évszázad óta (...) felekezetektől függetlenül Isten üzenetének tolmácsolója milliiónak; nemzetünk közös kincse. Így tartja számon az irodalomtörténet, az egyháztörténelem, a hazai nyomdatörténet. Ez a Biblia a 16. század legnagyobb irodalmi alkotása. Károli fordítása nemes veretű, ünnepien zengő (...)”, vö. Bottyán 1982, 56.
- 40 Vonatkozó tanulmányában Szathmáry István egyenként számba veszi a Vizsolyi Biblia stíluseszközzeit, megállapítja nyelvi hatóterületeit, valamint felsorolja, hogyan épült be Károli fordítása a gondolkodás- és beszédmódunkba – az egyszerű emberektől kezdve a legnagyobb íróink, költőink életművéig, vö. Szathmáry 1990, 198–202.
- 41 A különböző hagyományos és kortárs, vallásos és kultikus-mitikus stb. értelmezésekről bőségesen, bőséges irodalomjegyzékkel lásd pl. Murphy 1990, 91–99.
- 42 A szerelmi költészet ókori keleti párhuzamairól, valamint az *Énekek éneke* irodalmi jellemzőiről, szerkezetéről, stílusáról, prozódiai sajátosságairól hosszasan értekezik Murphy 1990, 41–91.

Bibliográfia

- Arnold, Bill T. – Choi, John H. 2003. *A Guide to Biblical Hebrew Syntax*. Cambridge University Press.
- Auerbach, Erich 1985. *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*. Ford. Kardos Péter. Gondolat, Budapest.
- Bottyán János 1982. *A magyar Biblia évszázadai*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Childs, Brevard S. 1979. *Introduction to the Old Testament as Scripture*. Fortress Press, Philadelphia.
- Eliade, Mircea 1996². *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Ford. Berényi Gábor. Európa, Budapest.
- Klaudy Kinga 1997³. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Scholastica, Budapest.
- Kustár Zoltán 2012. „Az új protestáns bibliafordítás (1975) folyamatban lévő revíziója és annak ószövetségi vonatkozásai”: *Református Szemle* 105, 18–35.

- Murphy, Roland E. 1990. *The Song of Songs. A Commentary on the Book of Canticles or The Song of Songs*. Fortress Press, Hermeneia, Minneapolis.
- Noegel, Scott B. – Rendsburg, Gary 2009. *Solomon's Vineyard: Literary and Linguistic Studies in the Song of Songs*. Society of Biblical Literature – Brill, Atlanta–Leiden.
- Rózsa Huba 1996². *Az ószövetség keletkezése. Bevezetés az ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe. II. kötet*. Szent István Társulat, Budapest.
- Sáenz-Badillos, Angel 1996. *A History of the Hebrew Language*. Transl. by John Elwolde. Cambridge University Press.
- Seow, Choon Leong 1995². *A Grammar for Biblical Hebrew*. Abingdon Press, Nashville.
- Soggin, J. Alberto 1999. *Bevezetés az Ószövetségbe. A kezdetektől az alexandriai kánon lezárásáig*. Ford. Hoffmann Béla – Víg István. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- Szathmáry István 1990. „A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása”: Barcza József (szerk.), *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 184–202.
- Waard, Jan de – Nida, A. Eugene 2002. *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Ford. Pecsuk Ottó. Kálvin János Kiadó, Budapest.